

לשוננו לעם

רבעון בענייני הלשון העברית
בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית • ירושלים

מחזור נה • חוברת ג-ד • תשס"ה-תשס"ו

העורך: משה פלורנטיין • חברי המערכת: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

תוכן העניינים

119	פתח דבר	משה בר-אשר
121	הניקוד שלנו על פרשת דרכים	מרדכי מישור
		תגובות
151	סימנים עתיקים לשימוש חדש? עברית דבורה ועברית כתובה הן תהליכי	עוזי אורנן אשר לאופר
156	תקשורת נפרדים: לעניין הרפורמה בניקוד	
174	הצעת מרדכי מישור לרפורמה בניקוד: תגובה	אהרן ממון
182	האם ראוי לשנות את שיטת הניקוד?	יוסף עופר
189	תשובה על התגובות	מרדכי מישור

א. תיאור המצב כיום

אני מסכים לחלק מהערכת המצב של מישור, הקובע כי הניקוד העברי במשבר. נכון הדבר שתורת הניקוד יצאה כמעט כליל ממערכות החינוך ואינה ידועה למעשה אלא לקומץ מקצוענים שתורה זו היא אומנותם. אדם משכיל, שסיים בהצלחה את חוק לימודיו בבית הספר התיכון או באוניברסיטה, אינו מסוגל לנקד טקסט עברי פשוט, משום שאינו יודע להבחין בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול, אינו מכיר את החטפים ואף לא את הדגשים החזקים. כל אלה אינם נוהגים בדיבור, ועל כן אם לא התמחה במיוחד בכללי הניקוד לא יוכל לנקד נכונה.

כיצד אפוא מתמודד הציבור כיום עם הבעיה? פשוט מאוד: הוא אינו מנקד. הטקסטים הרבים הנכתבים או המוקלדים בחיי יום-יום – מכתבים, עיתונים, ספרים ועוד – נכתבים בלא ניקוד. נדחה אפוא את הדיון בשאלת הכתיבה – היינו סימון הניקוד החלקי או הניקוד המלא בעת כתיבה או הקלדה – ונתמקד בשאלה החשובה ממנה, שאלת הקריאה.

ב. קריאת טקסט מנוקד

האדם המשכיל למד ויודע בדרך כלל לקרוא טקסט מנוקד. הוא מסוגל בדרך כלל לקרוא מילה מנוקדת זרה או לא מוקרת באופן שהניקוד מורה עליו, ועל פי רוב הוא יודע להיעזר בניקוד בעת שהוא קורא בתנ"ך או בספרי שירה.² חוסר ההבחנה בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול אינו מעמיד מכשול גדול בפני הקורא. הוא למד כבר בכיתה א' כי "קמץ ופתח הם אותו דבר" וקריאתם שווה, וכך גם צירי וסגול וכך גם החטפים למיניהם ביחס לתנועות המלאות המקבילות להם. הבעיה האמתית היחידה העומדת בפני הקורא היא בעיית הקמץ הקטן, שהקורא צריך לזהותו ולדעת כי יש להגות אותו בתנועת *o* ולא בתנועת *a*. אולם הופעתו של הקמץ הקטן נדירה למדיי (אם נוציא מכלל חשבון את המילה כל). לדוגמה, במגילת העצמאות כולה יש רק היקרות אחת שלו (במילה ומסרתי).³

2. אני קובע קביעה זו בהיסוס מסוים, מתוך הכרה של מציאות שבה יש לא מעט קוראים – צעירים ומבוגרים – שאינם יודעים כלל את המשמעות הפונטית של סימני הניקוד, ולפיכך הניקוד אינו יכול לסייע להם כלל. מספר גדול עוד יותר של קוראים מתקשים ביותר להתמודד עם משימה של קריאה מדויקת במקרא המנוקד: הם מרכיבים בדרך כלל על המילים צורות הגייה ולשון שהם רגילים אליהן בדיבור העברי שלהם.

3. בניסוחים שונים של כללי הכתיב חסר הניקוד נעשה ניסיון לכלול את כל מקרי הקמץ הקטן ברשימה סגורה אחת ובה פחות מעשרים מילים (ש' בהט, למד לשונך: עלונים ומפתחות, ירושלים תשנ"ד, דף קה; ע' אורנו, "נקודת מוצא חדשה לכללי הכתיב", לשוננו לעם מג [תשנ"ב], עמ' 172). אף שקשה לכלול את הכול ברשימה סגורה כזאת, יש בה כדי להוכיח את שכחותו הנמוכה של הקמץ הקטן בעברית בת ימינו.

יוסף עופר

האם ראוי לשנות את שיטת הניקוד?

במאמרו "הניקוד שלנו על פרשת דרכים" מציב מרדכי מישור לחברי האקדמיה ללשון העברית אתגר מעניין וחשוב: לאמץ שיטת ניקוד חדשה שתתאים לתקן הלשון העברית של ימינו יותר מן הניקוד הטברני המקובל, וגם תהיה קלה ונוחה יותר לשימוש. אתגר שני מציב מישור לעצמו: לעצב שיטת ניקוד כזאת ולהוכיח כי ניתן לתאר באמצעותה את תצורת העברית התקנית של ימינו תיאור דקדוקי נאות.

דומני שמישור מתמודד היטב במאמרו עם האתגר שהציב לעצמו, ומצליח להראות ולהדגים כי ניתן להציב מערכת ניקוד מצומצמת בת חמישה סימני תנועות (וחטפים בשימוש מוגבל) ולתאר על בסיסה את העברית התקנית של ימינו, בלא שיהיה צורך לערוך שינויים מפליגים בדקדוקה. השאלה המרכזית שיש לתת עליה את הדעת, לפי דעתי, היא אם ראוי לאמץ את השיטה המוצעת ולהכניסה לשימוש.

זאת יש לזכור: לא תמיד השיטה היעילה מבחינה תאורטית היא גם טובה מבחינה מעשית. ראוי להזכיר בהקשר זה את ההצעה שהועלתה לדיון באקדמיה לפני כארבעים שנה להוסיף לעברית שני סימנים, לציון תנועת *a* ותנועת *e*, וכך ליצור הצגה מלאה של התנועות בכתב העברי.¹ הצעה זו זכתה לקיתונות של בוז, ושניים הם חסרונותיה: היא משנה את תמונת המילה העברית ששימשה במשך כל הדורות, והיא גם מסרבלת ומאריכה את המילים, הנכתבות בדרך כלל בלא ניקוד.

הצעתו של מישור דומה במידה מסוימת להצעה זו. כקודמתה אף היא מבקשת ליצור מערכת בת חמישה סימני תנועות שתייצג בצורה הולמת את מבטא העברית של ימינו. אך בזאת נבדלת ההצעה מקודמתה, שאינה באה במקום הכתיב חסר הניקוד, אלא במקום הכתיב המנוקד. מישור אינו מצפה שמרבית הכתיבה והפרסום בארץ ייעשו בניקוד המוצע: מכתבים, מאמרים, ספרים ועיתונים ימשיכו להיכתב בכתיב חסר הניקוד. ורק במקום שמשמש כיום הכתיב המנוקד, תשמש במקומו לפי ההצעה שיטת הניקוד החדשה.

1. ראה ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 200-201.

אין ספק: צמצום מספרם של סימני הניקוד יקל במידת מה על הוראת הקריאה של טקסט מנוקד. אולם השאלה הניצבת פה לדיון היא שאלת המחיר. נניח שספרי הלימוד שבידי תלמידי בית הספר היסודי ינוקדו בשיטת הניקוד החדש שמציע מישור. מה יהיה על התנ"ך ועל הסידור ועל המשנה? היוטל על המורה לתנ"ך ללמד את התלמידים שיטת ניקוד אחרת, מורכבת ומסובכת יותר מזו שלמדו בשיעורי הלשון והספרות? קשה לשער שיהא בכוחו לעמוד במשימה שכזאת. אם כן, הצעד הבא יהיה להדפיס מקראות מיוחדות שיבואו בהן התנ"ך או קטעים מן התנ"ך כשהם מנוקדים בשיטה המוכרת לתלמידים. מתי אפוא ילמד התלמיד לקרוא טקסט המנוקד בניקוד המסורתי? כאשר יפתח לבסוף את התנ"ך המסורתי יגלה כי בינו ובין התנ"ך חוצצת מחיצה של זרות וניכור. זאת ועוד, לשם מה בעצם נזקק התלמיד להכרת הניקוד? הלא כשיגדל ויצא לעולם הפתוח יקרא ספרים ועיתונים בלא ניקוד בכלל. ואילו כאשר ייתקל בטקסט מסורתי מנוקד – תנ"ך, סידור או משנה, או שיר מודרני שהתחבר ונוקד בניקוד הקלאסי – ירגיש חסר ביטחון לקרוא טקסט המנוקד באופן שלא הסכין לו.

ג. שתי שיטות ניקוד

העולה מדבריי עד כה: לו יכולנו לעבור בבת אחת אל השיטה החדשה, ולהעביר אליה באחת את כל הספרות העברית – ספרי הקודש וספרות החול – אפשר שהייתה בכך הקלה על תלמידינו. אבל במציאות הצפויה הדבר הזה לא יהיה ניתן להיעשות, גם אם יוחלט על השיטה החדשה והיא תתקבל בהתלהבות. גם מישור מודה כי הניקוד הטברני ימשיך למשול בכיפה בספרי קודש ובמהדורות שירה. ואם כן צפוי לנו מצב של שתי שיטות ניקוד המשמשות זו לצד זו. קשה להעריך מבחינה כמותית איזה פלח של כלל הטקסטים (הנדפסים או הנקראים) ינוקד בכל אחת משתי השיטות. נראה לי שחלקה של שיטת הניקוד החדשה יהיה זעום.

נזקו של מצב כזה רב מתועלתו, כי קיומן של שתי שיטות עלול להוביל גם ל"שיטות" ביניים ולשיטות כלאיים. הציבור הרחב, שכבר היום התרחק מאוד מן הניקוד, לא יוכל בשום אופן להפנים את הרעיון של שתי שיטות ניקוד: אם המילה שֶׁמֶר יכולה להינקד בקמץ ופתח (על פי הניקוד הטברני) ויכולה להינקד גם בפתח ופתח (לפי השיטה החדשה), מדוע לא תוכל להינקד גם בשני קמצים, או בפתח ואחריו קמץ? מישור מלין על שתי דרכי הכתיבה המשמשות בלשונו (כתיב חסר מנוקד וכתיב מלא חסר ניקוד), והנה הוא בא ומציע להוסיף עליהן דרך שלישית.

זאת ועוד, בשנים האחרונות אנו עדים דווקא לפריחתם של טקסטים מנוקדים. ספרים שנדפסו בעבר בלא ניקוד מופיעים מחדש בניקוד מלא. התופעה נפוצה במיוחד בתחום ספרי הקודש (כגון פירושי רש"י ורמב"ן לחומש וספרי ההלכה משנה ברורה וקיצור שולחן ערוך). כותב המשבץ בדבריו ציטוטים מן המקרא או מן המשנה מביא אותם פעמים רבות בניקוד מלא ומדויק. כמובן, הכותב לא למד את רזי הניקוד, אבל הוא משתמש במאגרי מידע מנוקדים ושולף מהם טקסטים מנוקדים ניקוד מלא שהם נוחים יותר להבנה ולפירוש. אם ישתמש גם בשיטת הניקוד החדשה, יבוא בהכרח לידי ערבוביה של שתי השיטות. אפשר לטעון כמובן שיש להבחין בין "כתבי קודש" ובין "כתבי חול". אולם זו בדיוק הסכנה: השיטה החדשה עלולה להיתפס בציבור כשיטה של חול המאפיינת חוגים שאינם נזקקים לכתבי הקודש, וממילא היא עלולה להיתפס כחילול הקודש. שכר החיסכון והפשטות של השיטה החדשה עלול לצאת בהפסד ובזק שבהעמדת המחיצות האלה בין הקודש ובין החול, בין המורשת ההיסטורית ובין הכתיבה החדשה.

ד. שאלת הכותבים

המניע העיקרי מאחורי השיטה החדשה הוא התחשבות בציבור הכותבים המשכיל, והרצון לתת בידו את האפשרות לנקד ניקוד ההולם את לשונו, שהוא מסוגל ללמוד בנקל את השימוש בו. בהקשר הזה ראוי להתבונן על שלושה סוגי שימוש בניקוד:

1. **כתיבה בניקוד מלא המתפרסמת בדפוס, כגון ספרי לימוד וספרי שירה** למרות הפשוט המוצע ספק בעיניי אם יוכל הכותב המשכיל שאינו מומחה בלשון להתמודד כראוי עם המשימה. עדיין עומד בפניו המכשול של הדגשים והחטפים, שאף הם אינם מתאימים להגייתו והוא נזקק לידיעה דקדוקית כדי לסמנם כראוי.

בעבר נדרש הנקדן לפתוח מילון כדי לדעת אל נכון את ניקוד המילים. מבחינה זו חלה תפנית לטובה בשנים האחרונות: האפשרות להוסיף ניקוד קיימת בתכנות המחשב הנפוצות (בניגוד למצב הקשה בתחום זה שאפיין את התכנות לפני חמש-עשרה ועשרים שנה). קיימים מילונים ממוחשבים המספקים את ניקודה של מילה – ואף את נטייתה – בכמה הקשות על המקלדת. פותחו גם תכנות מיוחדות לניקוד טקסט לא מנוקד, ויש לשער שהתחום הזה יתפתח בשנים הקרובות ותכנות שכאלה תהיינה זולות יותר וזמינות לקהל רחב של משתמשים.

אני מודה: בסופו של דבר, ספר המתיימר להיות ספר לימוד משובח הפונה לקהל רחב צריך שייבדק בידי נקדן מקצועי. אבל ספר שכזה עובר גם כיום הגהות

של אנשי מקצוע הבודקים צדדים שונים של תוכן וצורה. איש הלשון היודע היטב את חוקי הניקוד צריך להיות אחד מהם. ככל שירבו הספרים המנוקדים ניקוד מלא נכון כן יוכלו הקוראים לקלוט את תמונתן של כמה מילים נפוצות, לפחות באופן חלקי.

2. כתיבה בניקוד מלא לצורך שעה (מורים לתלמידיהם בכיתות הנמוכות)
מורה בכיתות היסוד נזקק לכתוב טקסט מנוקד בעת שהוא מלמד את תלמידיו. אם אינו בקיא בכללי הניקוד – ואכן מורים רבים אינם בקיאים בהם – הרי הוא מנקד כמיטב הבנתו. פעמים רבות הוא מחליף פתח וקמץ, צירי וסגול, ולפעמים החלפה זו היא מקרית לחלוטין.

אולם כידוע ניקוד שכזה אינו חידוש של דורנו. קיימים עשרות רבות של כתיבי יד קדומים שנקדניהם מחליפים פתח וקמץ, צירי וסגול על כל צעד ושעל.⁴ יש פגם אסתטי מסוים בניקוד שכזה, ואף התלמידים עשויים לעמוד על חוסר התאמה בין הניקוד של המורה על הלוח ובין הניקוד שבספרי הלימוד. ואכן מן הראוי שישתדלו המורים להפנים כמה כללי ניקוד עיקריים, כגון שסיומת הנקבה נכתבת בקמץ וה"א ולא בפתח. ובכל זאת נראה לי כי המצב הנוכחי – של ניקוד מדויק בספרים וניקוד שגוי בכתיבה המזדמנת – עדיף על מצב שבו מהלכות זו לצד זו שתי שיטות ניקוד רשמיות שזכו לגושפנקה רשמית ומצויות גם בספרי הלימוד.

3. ניקוד חלקי ומזדמן

גם כאן קיימים אמצעי העזר שנוכרו, וגם כאן ניתן להציע לכותב שישתמש בסימני קמץ ופתח, צירי וסגול לפי הרגשתו, ולא יקפידו עליו אם יחליף ביניהם. פה ניתן אולי לשקול את ההיתר שמציע מישור, ולקבוע שאדם שאינו בקיא בניקוד יהיה רשאי להסתפק בסימני פתח וצירי בלבד ולוותר על הקמץ ועל הסגול. אולם היתר כזה יהיה בבחינת היתר של שעת הדחק, בדיעבד, ולא אידאל לכתחילה, ולא יותר לעשות כן בספרי לימוד או בכל טקסט מנוקד אחר הנדפס לצורך הרבים. "פתח היתר" זה שאני מהרהר בו אפשר שיש להסתייג גם ממנו. ספק בעיניי אם תפקידה של האקדמיה להורות דרכים של דיעבד למי שאינם בקיאים בלשון.

4. ראה למשל שי מורג, ערך "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח. גדעון הנמן תיאר את תורת הצורות של לשון המשנה על יסוד כתב יד שבו "הקמץ והפתח משמשים בערבוביה, מבלי שתוכר איזו שהיא שיטה בחילופיהם" (גי הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כ"י פרמה [דה-רוסי 138], תל-אביב תש"ס, עמ' 11).

ה. שיקולים נוספים

בסיום דבריי אציין עוד שלוש בעיות קשות העשויות להיות שיקולים כבדי משקל כנגד הצעתו של מישור:

הבעיה האחת: ההצעה מכוונת למבטא הישראלי-ספרדי ועשויה להתקבל על לבם של מי שמבטאם היחיד הוא ישראלי-ספרדי. אולם כיצד ירגישו בני העדות שבפיהן מסורת הגייה לא ספרדית, כגון בני תימן ובני אשכנז שלא שינו את מבטאם בתפילה (בעיקר בחוגים החרדיים ובחוץ לארץ)? הציבורים האלה, שאינם קטנים כל כך, רגילים לניקוד טברני הנקרא בשתי דרכים – במבטא ישראלי ברחוב ובמבטא תימני או אשכנזי בבית הכנסת. איחוד הפתח והקמץ יגרום להם הרגשת זרות וניכור כלפי הניקוד החדש הזה. נימוקים לשוניים מלומדים לא יועילו פה. הרגשתם הלשונית של החוגים האלה היא שפתח במקום קמץ הוא טעות וצירי תחת סגול הוא טעות.

הבעיה השנייה היא דרך הוראת הדקדוק. מישור הצליח לעקוף בהצלחה את הצורך הדקדוקי בהבחנת קמץ ופתח, ועשה זאת באמצעות הדגש החזק. עיון בנספח הדקדוקי למאמרו מראה שהיסוד לרוב הכללים הוא הדגש החזק: במקום לדבר על קמץ ניתן לדבר על פתח בהברה פתוחה (או בהברה סגורה מוטעמת), ובמקום לדבר על פתח סתם יש לדבר על פתח בהברה סגורה לא מוטעמת. במקרים רבים ההבחנה תלויה בדגש החזק, שהוא הסוגר את ההברה. אולם הדגש החזק אינו קיים כיום בדיבור הישראלי, בדיוק כשם שההבחנה בין הקמץ לפתח אינה קיימת. קל יותר לתלמידים להבחין בין קמץ ובין פתח, דבר הניכר במראה עיניים, מאשר להבחין בין פתח בהברה פתוחה ובין פתח בהברה סגורה בדגש.⁵

הבעיה השלישית נראית לי חמורה מכולן, והיא בעיית המדרון החלקלק. דוברי עברית שאינם בקיאים בדקדוק ייתקלו, כאמור, בבעיית הדגשים והחטפים. שיטת הניקוד שמציע מישור עתידה להוליד שיטה נוספת, נוחה ופשוטה עוד יותר, והיא הניקוד בן חמש התנועות חסר הדגשים החזקים והחטפים. ניקוד זה יתאים עוד יותר למבטא העברית החדשה, וכל דובר עברית יוכל להשתמש בו בנקל. אלא שהניקוד הזה לא יתאים להוראת הדקדוק של העברית התקנית, זו שהאקדמיה ללשון מטפחת, זו שיועצי הלשון טורחים לשים בפי הקריינים וזו הנלמדת בבית הספר.

מישור היה, כמובן, ער לסכנה הזאת, ולכן עצר כמה צעדים לפני השיטה הזאת, והדגיש כי "בעברית הזאת, להלכה, אמורה להתקיים הכפלת האותיות

5. לדוגמה, מורכב ומסובך יהיה החסבר לצורות הרבים של חמשת השמות הבאים, השווים בניקודם: דָּבָר (דְּבָרִים), נָצַר (נְעָרִים), גָּמַל (גְּמָלִים), גָּנָן (גְּנִינִים), פָּרַשׁ (פְּרָשִׁים).

המסומנות בדגש חזק" (עמ' 123), שהרי לדידו הדגש החזק הוא הבסיס לתיאור הדקדוקי של העברית התקנית. אולם אם תיפתח הדרך המוצעת, יהיו שירחיקו בה עוד צעד או שניים.

ספרי לימוד רבים המשמשים כיום בבתי הספר מנוקדים ניקוד חלקי: הם משמיטים את הדגשים החזקים באופן שיטתי (שהרי בניקוד חלקי סימון הדגש אינו חובה), אולם מקפידים לשמר את ההבחנה בין פתח לקמץ (שהרי לפי המקובל היום החלפתם זה בזה היא טעות). אם יינתן היתר לוותר על הקמץ, לא יבוא במקומו הדגש החזק, והלשון תיסחף אל עבר הניקוד הלא-דקדוקי שמישור אינו רוצה בו.

תוצאתה של נטישת הניקוד הטברני עלולה אפוא להיות ריבוי של "שיטות ניקוד" ותת-שיטות, שתוצאתן הסופית תהיה פגיעה בעברית התקנית, הפך כוונתו של המציע.